

وجوه تربیتی مفهوم زیبایی در ترکیبات وصفی قرآن و دلالت‌های آن در تعلیم و تربیت

ام البنین (فاطمه) حسین زاده*

محمد رضا شرفی**

فاطمه زیبا کلام***

خسرو باقری****

دریافت مقاله: ۹۲/۳/۳۰

پذیرش نهایی: ۹۲/۶/۱۷

چکیده

هدف غایی تربیت در اسلام ربوبی شدن، خداگونگی یا تشبه به زیبایی مطلق است و به همین دلیل شناسایی مرزهای دقیق مفهوم زیبایی در تربیت اسلامی از اهمیتی بنیادین برخوردار است. تحلیل وجوه تربیتی مفهوم زیبایی در ترکیبات وصفی آیات قرآن به عنوان مستندترین و متقن‌ترین متن دینی در اسلام، قدمی به سوی روشن نمودن هرچه بیشتر مسیر رسیدن به این هدف است؛ به این منظور از روش تحلیل مفهومی بر حسب سیاق، استفاده شده است. نتیجه این پژوهش حاکی است که معنای زیبایی در ترکیبات وصفی قرآن در حوزه‌های امور فردی و روابط بین فردی و نیز امور حسی و انتزاعی گسترش دارد. بر این اساس، دلالت‌های وجوه تربیتی مفهوم زیبایی در تعلیم و تربیت عبارت است از توجه به زیباییهای مربوط به امکانات فردی افراد، توجه به زیباییهای مربوط به روابط بین فردی، توجه به زیباییهای عینی و نیز توجه به زیباییهای انتزاعی در تعلیم و تربیت.

کلید واژه‌ها: تعلیم و تربیت در اسلام، ترکیبات وصفی در قرآن، وجوه تربیتی و تحلیل مفهومی در قرآن، دلالت‌های تربیتی در قرآن، تعلیم و تربیت اسلامی.

* نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه تهران

hoseinzadehfatemeh@yahoo.com

msharafi@ut.ac.ir

f.ziba.m@gmail.com

kbagheri4@yahoo.com

** دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه تهران

*** دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه تهران

**** استاد گروه فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه تهران

مقدمه

مفهوم زیبایی در نحله‌های متفاوت فلسفی، تعریف واحدی ندارد؛ به این که مباحث مربوط به زیبایی و زیبایی‌شناسی عمدتاً در درون نظامها و دیدگاه‌های فلسفی ساخته و پرداخته می‌شود (هالینگ دیل، ۱۳۸۹)؛ به عبارت دیگر هر نظام فلسفی - به صورت بالقوه و یا بالفعل - معیاری مشخص و متمایز برای داوری در باب زیبایی، زشتی و والایی پدیده‌ها دارد که به گونه‌ای نشانگر نظام ارزشی معینی است که در پس آن وجود دارد.

در اسلام، خداوند، زیبایی مطلق و هدف غایی حیات، خداگونگی، تأله یا تشبه به زیبایی مطلق است (چیتک، ۲۰۱۱). بنابراین مفهوم زیبایی در اسلام نیز باید در همین بستر مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. بر این اساس، پیشفرض این پژوهش از مفهوم زیبایی، کیفیتی قابل شناسایی و کاربرد برای رسیدن به تشبه به زیبایی مطلق یا خداگونگی است. از این دیدگاه در فلسفه اسلامی، "زیبایی یا «حُسن» فقط در اشیای مادی و محسوس (اعم از دیدنیها و شنیدنیها) نیست، بلکه در امور و رای عالم محسوس یعنی در قوانین و علوم و فضائل اخلاقی نیز هست" ^(۱)، در همین راستا، علامه جعفری اخلاق را در اسلام، زیر مجموعه زیبایی و آن را نوعی زیبایی معنوی یا به تعبیری زیبایی کرداری دانسته است (جعفری، ۱۳۶۹). این پژوهش از طریق شناخت وجوه تربیتی این مفهوم در پی عرضه دلالت‌های آنها در ساز و کار تعلیم و تربیت و فعالیت‌های روزمره آن است.

بیان مسئله

در حوزه موضوع این پژوهش، که به طور عام در باب ارتباط زیبایی‌شناسی اسلامی و تعلیم و تربیت است در سه دهه اخیر پژوهش‌های معدودی صورت گرفته است. دو پژوهش «تبیین چستی هنر و زیبایی از منظر علامه جعفری (ره) و استنتاج دلالت‌های آن برای تربیت زیبایی‌شناختی» (علیرضا بیده، ۱۳۹۰) و «تبیین دیدگاه‌های زیباشناختی ابوحنیفه توحیدی در تعلیم و تربیت و نقد آرای زیباشناختی الیوت آیزنر» (محسن علیق، ۱۳۹۰)، دست کم در بیست سال اخیر تنها پژوهش‌هایی است که به ارتباط زیبایی‌شناسی اسلامی و تعلیم و تربیت پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها گرچه به تبیین نظریات اندیشمندان مسلمانی چون علامه جعفری و ابوحنیفه توحیدی در باب زیبایی‌شناسی و تأثیر آن در فرایند تعلیم و تربیت پرداخته‌اند، این آرا الزاماً برابر با مفهوم زیبایی و

بنابراین محتوای نظریه زیبایی شناسی از دیدگاه قرآن نیست و از این حیث بررسی‌های دیگری برای تعیین سهم این آرا از آموزه های قرآن لازم می نماید. علاوه بر اینها تا این مرحله از پژوهش در زمینه یاد شده، تحقیقی در منابع خارجی نیست؛ اینها همه در حالی است که از دیدگاه هدف غایی تربیت اسلامی، مباحث مربوط به چیستی و چرایی زیبایی، در حوزه تربیت اسلامی، حائز اهمیتی بنیادین و بنابراین حیاتی است؛ از اینرو عدم عرضه اطلاعات روشمند نسبت به وجوه تربیتی مفهوم زیبایی در قرآن (و بنابراین، ندیدن دلالت‌های آن در تعلیم و تربیت)، می تواند فعالیت‌های گوناگون این حوزه را از مسیر و هدف اصلی خویش دور سازد. این همه حاکی است که برای رسیدن به اهداف تعلیم و تربیت اسلامی و برای رویارویی مناسب با چالش‌های رو به تزاید آن در عصر اطلاعات و ارتباطات، که مهمترین ویژگی آن ساخت زدایی و هنجارشکنی است (باقری، ۱۳۸۶: ۵۹) بشدت نیازمند آنیم که از این دیدگاه به گسترش مباحث زیبایی شناسی اسلامی پردازیم و بیش از پیش از سرمایه های سرشار آموزه های اسلام برای حیات روزمره تعلیم و تربیت در کشور سود ببریم؛ در این راستا، پژوهشهایی از این دست با عرضه معیارهایی برای زیبایی، زشتی و والایی پدیده ها به کار ارزیابی و ارزشگذاری پدیده های پیرامون دست اندرکاران تربیت (اعم از مربیان و متریان) می آیند.

روش پژوهش

در این پژوهش با رویکرد استفاده از فلسفه چون روش و ساختار (باقری، ۱۳۸۷: ۳۲ - ۴) به تحلیل مفهوم زیبایی در ترکیبات وصفی آیات قرآن - به عنوان مستند ترین و متقن ترین متن دینی در اسلام - پرداخته می شود. از اینرو به هدف کشف منظومه مفهومی از معنای «زیبایی» از روش تحلیل و تفسیر مفهومی و با توجه به هدف مورد نظر پژوهش از میان شیوه های چهارگانه آن، که توسط باقری برای مطالعات تربیت اسلامی، بازآفرینی و تکمیل شده از شیوه بررسی بر حسب سیاق استفاده شده است؛ این شیوه به بررسی معانی یک مفهوم در بافت یا سیاق آیه مربوط اختصاص دارد (باقری، ۱۳۸۷: ۴۲ - ۳۳). به این ترتیب با تعیین این مرزهای معنایی در پی روشن کردن هرچه بیشتر تصور اساسی قرآن از «زیبایی» هستیم تا به عنوان یک شاخص در فعالیت‌های گوناگون تربیتی در حوزه تربیت اسلامی و بخشهای مختلف آن مورد استفاده قرار گیرد.

مفهوم زیبایی در قرآن

زیبایی و مفاهیم مرتبط با آن در قرآن با پنج واژه «زین»، «حلی»، «سول»، «جمال» و «حُسن» بیان شده است؛ از این پنج واژه، سه مورد نخست به ترتیب به معنای زینت دادن، زیور و آراستن است که به طور ماهوی با مفهوم زیبایی متفاوت است و در شبکه معنایی زیبایی در قرآن راه ندارد. از اینرو دو واژه اصلی ناظر بر مفهوم زیبایی در قرآن، «جمال» و «حُسن» است. در مجموع ۶۲۵۰ آیه قرآن واژه «جمال» در هشت آیه و واژه «حُسن» در بیش از ۱۹۰ آیه در نقشها و اوزان متفاوت آمده است. از اینرو به دلیل گستردگی دامنه کاربرد، واژه «حُسن» در کانون تحلیلهای این مقاله قرار گرفته است. آنچنانکه پیشتر نیز توضیح داده شد، این دو واژه در قرآن هم در باب امور محسوس (پدیده هایی که به واسطه قابلیت های حسی ادراک می شود) و هم در باب امور معقول (اموری که به واسطه قابلیت های عقلی درک می شوند) آمده است. از اینرو و در راستای این پژوهش، واژه های «جمال» و «حسن» و مشتقات آنها، به واژه «زیبایی» ترجمه شده که با توجه به سیاق به انواع دوگانه زیبایی اطلاق شده است.

آنچنانکه گفته شد از وجوه نوآورانه این پژوهش، تحلیل وجوه تربیتی مفهوم زیبایی است؛ به این دلیل در این پژوهش در روند همه تحلیلهای و تبیین های مورد نیاز، «انسان» - به عنوان نقطه کانونی همه فعالیت های مربوط به تعلیم و تربیت - عمل او و نیز نیازهای تربیتی او، در مرکز توجه بوده است. بر این اساس، پرسش های پژوهش این است که ترکیبات وصفی مربوط به مفهوم زیبایی در قرآن، ناظر بر چه وجوه و ابعاد تربیتی در مفهوم زیبایی از دیدگاه قرآن است و دیگر اینکه در ترکیبات وصفی مربوط به مفهوم زیبایی در قرآن، چه پیامها و دلالت های تربیتی نهفته است. به این ترتیب در این مقاله، ذیل دو عنوان اصلی، "وجوه تربیتی زیبایی در قرآن" و "زیبایی در تعلیم و تربیت، هدف و وسیله" و زیرشاخه های آنها به این دو پرسش به طور متوالی و در دو بخش جدا پاسخ داده خواهد شد.

وجوه تربیتی زیبایی در قرآن

۱ - زیبایی در عمل

در بخش اول این پژوهش، که به ترکیبات وصفی قرآن در حوزه عمل اختصاص دارد، چهار

ترکیب «قول حسن»، «حُکْم حَسَن»، «قَصَص حَسَن» و «شفاعة حَسَن»، مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد. معنای واژه «عمل» در این قسمت، کاری است که از روی اراده، تعقل و تفکر انجام گیرد (قرشی، ۱۳۷۱، ج: ۴۴).

ترکیب «قول حَسَن» در آیات قرآن در عباراتی نظیر «بَقُولُوا الَّتِي هِيَ اَحْسَنُ» (اسراء/ ۵۳)، «الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ اَحْسَنَهُ» (زمر/ ۱۸) و «وَمَنْ اَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا اِلَى اللّٰهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ اِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» (فصلت/ ۳۳)، آمده است.

بر حسب سیاق در آیه اول به «سخن گفتن زیبا» با مردم و در آیه دوم نیز به شنیدن سخنان و پیروی از زیباترین آنها امر شده است؛ هم‌چنین بر اساس این آیه، زیبا ترین سخن این است که با عمل صالح همراه باشد؛ سپس در آیه سوم، سخن کسی از همه زیباتر دانسته شده است که مردم را به خدا دعوت کند؛ سخنانش هدفمند، و اهل عمل باشد (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۱۰: ۳۳۸)؛ به بیان دیگر در کاربرد قرآنی، سخن و گفتار زیبا بخشی از عمل زیبا به شمار می‌رود، به این دلیل در این آیات، مفاهیمی چون «تعهد» به معنای احساس مسئولیت در برابر دیگران، که مصداق آن در این آیه دعوت به خوبهاست، «عمل مداری» به معنای به ظهور رساندن عقیده در عمل، «هدفمندی» و «انسجام» به معنی برخورداری از توازن و هماهنگی اجزا از ابعاد مفهوم زیبایی در قرآن است.

ترکیب بعدی مورد بررسی در این بخش، ترکیب وصفی «حُکْم حَسَن» است. در آیه ۵۰ سوره مائده: «... وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ»، واژه «حکم» به معنای دستور، «قضاوت» یا «قوه تشخیص و درک امور» (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۱۶۲) آمده است. به نظر می‌رسد به کاربردن صفت «زیبایی» برای داوری و قضاوت مستلزم این است که آن داوری عادلانه، و قضاوت کننده از قوه تشخیص و درک عمیقی برخوردار باشد. بر اساس این آیه، «عدالت» به معنای قرار دادن هرچیز در جای خود و بنابراین رفتار عادلانه و رعایت حقوق دیگران، «روشن بینی» به معنای برخورداری از قوه تشخیص و درک عمیق در کارها و «اتقان» به معنای برخورداری از تخصص در اجرای هر کار از ابعاد معنای زیبایی در قرآن به شمار می‌رود.

ترکیب «قَصَص حَسَن» سومین مورد در این زمینه است. در آیه ۳ سوره یوسف: «نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ اَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ»، واژه «قصص» به معنی سرگذشت و پیگیری و نقل قصه است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۶: ۱۱). ترکیب وصفی «زیباترین نقل قصه»، که در وصف داستان حضرت

یوسف علیه السلام در قرآن آمده به این معناست که به لحاظ محتوایی، قصه گوی آن دانای کل، قصه هدفدار، واقعی بر اساس علم و وسیله تفکر و عبرت است و به لحاظ فرم نیز، ویژگیهای منحصر به فردی دارد که مجموعه‌ای از اضداد در کنار هم طرح شده است؛ از جمله فراق و وصال، غم و شادی، قحطی و پرمحصولی... (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۶: ۲۲). سیاق آیه نشان می‌دهد علاوه بر ابعادی نظیر «هدفمندی»، «انسجام»، «اتقان»، «تعهد»، «دانایی» و «واقعگرایی» به معنای ابتدا بر شواهد متقن نیز از ابعاد دیگر زیبایی در قرآن به شمار می‌رود.

چهارمین ترکیب مورد بررسی در این بخش، ترکیب وصفی «شفاعة حسن» است. در آیه ۸۵ سوره نساء: «مَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِّنْهَا»، واژه «شَفَع» به معنی پیوند چیزی به چیز دیگر آمده است و ظاهراً واژه «شفاعت» به این معناست که شفیع، خواهش خود را با ایمان و عمل ناقص شفاعت شونده، همراه می‌کند تا هر دو با هم پیش خدا اثر کند؛ از این رو «شفیع» به معنی واسطه، وسیله و کمک است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۴: ۴۸ و ۴۹). در همین راستا، موعظه، آشتی دادن، تدریس، تشویق به جبهه رفتن، تعاون بر کار نیک، دعا در حق دیگران، امر به معروف، راهنمایی و حتی اشاره به کار خیر از مصداقهای «شفاعت حسن» ذکر شده است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۳۴۳). از سوی دیگر به نظر می‌رسد زیبایی شفاعت به این است که هم به نفع شفاعت شونده و به قصد کمک به او باشد و هم حرمت و کرامت او محفوظ بماند؛ از اینرو بر اساس سیاق آیات، «عمل مداری»، «عدالت»، «اتقان»، «تعهد» به معنای کمک به موفقیت دیگران، انجام دادن هرکاری در جهت رشد دیگران، انجام دادن هرکاری در جهت آسایش دیگران، «انصاف» به معنای قرار دادن خود به جای دیگران، «احترام»، «خیرخواهی» و «قدرشناسی»، نیز از ابعاد مفهوم زیبایی در قرآن است.

تحلیل بعدی به ترکیب وصفی «تقویم حسن» اختصاص دارد. در آیه ۴ سوره تین: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ»، واژه «تقویم» به معنی آفرینش چیزی به صورت مناسب با نظامی معتدل و کیفیتی شایسته (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۲۷: ۱۴۴) است؛ بنابراین این مورد نیز تأییدی بر وجود ابعادی نظیر «اتقان» و «انسجام» در مفهوم زیبایی در قرآن است.

۲ - زیبایی در رفتار

این قسمت به موضوع زیبایی در رفتار آدمی، اختصاص دارد. منظور از واژه «رفتار»، روش

انجام دادن کار است. این مفهوم در آیات قرآن در چهار ترکیب وصفی «صفح جمیل»، «صبر جمیل»، «هجر جمیل» و «سراح جمیل» آمده است.

اولین ترکیب وصفی مورد بررسی در این پژوهش، ترکیب «صفح جمیل» است. در آیه ۸۵ سوره حجر: «وَإِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ»، کلمه «الصَّفْح» از صفحه به معنی صورت، (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۶: ۳۵۱) و به معنای نادیده گرفتن و چشم پوشی است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۴: ۱۳۱). در این آیه رسول خدا صلی الله علیه آله و سلم به نادیده گرفتن و گذشت از جفاهای مشرکان دعوت شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲: ۲۷۷).

دومین ترکیب وصفی، که ذیل عنوان رفتار زیبا مورد بررسی قرار می‌گیرد، ترکیب «صبر جمیل» است. این عبارت در آیات ۱۸ و ۸۳ سوره یوسف و ۵ سوره معارج آمده است. در دو آیه اول این عبارت در سیاقی مشابه از زبان حضرت یعقوب علیه السلام گفته، و در آیه سوم، حضرت محمد صلی الله علیه و آله به صبر جمیل دعوت شده است. در تفسیر این آیه آمده است که صبر جمیل، صبری است با نیتی خالص که همراه با بیتابی و شکایت نباشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۹). ترکیب وصفی بعدی، ترکیب «هجر جمیل» است. راغب، واژه «هجر و هجران» را به معنای جدایی جسمی، زبانی یا قلبی انسانی از انسان دیگر دانسته است (راغب، ۱۴۱۲ق: ۸۳۳). این عبارت در آیه ۱۰ سوره مزمل: «وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا» به معنای دوری از استهزا کنندگان و تکذیب کنندگان رسالت است. صفت زیبا در این ترکیب به معنای حُسن خلق و خیرخواهی در دعوت آنها به سوی حق و عدم مقابله به مثل است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۱۰۳ و ۱۰۴).

«سراح جمیل» ترکیب وصفی دیگری است که در این بخش قابل بررسی است. واژه «سرح» در آیه ۴۹ سوره احزاب: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ ... فَامْتَعُوهُنَّ وَسَرَّحُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا» به معنای رها کردن (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۲۵۱) و ترکیب «سراحا جمیلا» به معنای جدایی، با رفتار خوب و رعایت عدالت (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۹: ۳۵۳)، بدون خصومت و بدون مشاجره و سخنان زشت (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶: ۴۵۸ و ۵۰۲؛ قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۹: ۳۸۲) است. با توجه به این آیات، مفاهیمی نظیر «خیرخواهی»، «عمل مداری»، «احترام»، «عدالت» و «انصاف» از ابعاد معنای زیبایی در قرآن به شمار می‌رود.

۳ - زیبایی امور عینی

در کاربرد قرآن، ترکیبات وصفی متعددی هست که ناظر بر وجه عینی کارهاست؛ به عبارت دیگر، این ترکیبات بیان کننده زیبایی ظاهری امور، اشیا... است که با حواس محیطی آدمی قابل درک است.

اولین ترکیبات مورد بررسی در این بخش ترکیبات وصفی «مستقر حسن» و «مقام حسن» است. در آیه ۷۶ سوره فرقان: «خَالِدِينَ فِيهَا حَسَنَتٌ مُّسْتَقَرًّا وَمُقَامًا»، واژه «مستقر» به معنای محل قرار گرفتن (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵: ۳۰۳) و واژه «مقام» به معنای بر پا کردن و نیز دوام چیزی آمده است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۶: ۴۸).

ترکیب بعدی این بخش، ترکیب وصفی «مرتفق حسن» است. در آیه ۳۱ سوره کهف: «أُولَئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِّنْ سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُّتَّكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا»، کلمه «مرتفق» به معنای محل مرافقت و ملاطفت یا آسایشگاه است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۱۱۱). این آیات نیز با مصداقهایی چون به وجود آوردن موجبات آرامش، آسایش، رفاه و لذتهای محسوس برای دیگران، ناظر بر بُعد «تعهد» در مفهوم زیبایی در دیدگاه قرآن است.

در همین سیاق، ترکیبات وصفی «مقیل حسن»، «ثواء حسن» و «ندی حسن» نیز قابل بررسی و مذاقه است. در آیات ۲۴ سوره فرقان: «أَصْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُّسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلًا» و در آیه ۲۳ سوره یوسف: «قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ» و در آیه ۷۳ سوره مریم: «وَإِذَا تَنَلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا»، واژه «مقیل» اسم مکان و به معنی جای استراحت، واژه «مثوی» به معنای اقامتگاه و واژه «ندی»، به معنی مجلس، محفل و اجتماع است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۶: ۶۹؛ ج ۱: ۳۲۲؛ ج ۷: ۴۱). بر این اساس در این آیات، مفاهیمی مانند «رفاه»، «آرامش» ابعاد دیگری از معنای زیبایی را تشکیل می دهد؛ از اینرو خلق فضای صمیمانه، دوستانه و همدلانه برای دیگران و به وجود آوردن امکاناتی در جهت رفاه، آسایش و امنیت آنان از مصداقهای زیبایی در قرآن، و ناظر بر بُعد «تعهد» در این مفهوم است.

ترکیب دیگری که در بخش زیبایی در امور عینی، قابل بررسی است، ترکیب وصفی «نبات حسن» است. در آیه ۳۷ از سوره آل عمران در وصف حضرت مریم سلام الله علیها آمده است:

«أَتْبَهَهَا نَبَاتًا حَسَنًا». این عبارت یعنی «به طور شایسته‌ای (گیاه وجود) او را رویانید و پرورش داد» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۵۲۷). واژه «نبات» در این آیه به معنای هر چه از زمین می‌روید، (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۷: ۹) و ناظر بر این است که ایشان از نظر ظاهری و جسمی، رشد کامل و خوبی داشتند (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۵۳). بنابراین مضمون این آیه نیز تأییدی بر حضور بُعد «اتقان» به معنای خوب انجام دادن کار به لحاظ کیفی و نیز کمی در مفهوم زیبایی در قرآن است.

در ادامه به بررسی ترکیب وصفی «صِبْغَةَ حَسَنٍ» می‌پردازیم. در آیه ۱۳۸ سوره بقره: «صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ»، واژه «صبغه» به معنای رنگ شده (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۴: ۱۰۷)، و منظور از «رنگ خدایی»، داشتن ایمان به خدا، بندگی او و ایمان به پیامبران و کتابهای آسمانی است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۲۱۵). از اینرو بر حسب سیاق آیه، علاوه بر مفهوم «عمل مداری» ظهور اندیشه و عقیده در عمل و انجام دادن رفتار شایسته، «حق پذیری» نیز از ابعاد مفهوم زیبایی در قرآن به شمار می‌رود.

آخرین ترکیبات مورد بررسی در این قسمت، ترکیبات «صُورَ حَسَنٍ»، «خیرات حسان» و «عبقری حَسَن» است. در آیات ۶۴ سوره غافر، ۷۰ و ۷۶ سوره الرحمن: «... وَصَوَّرَكُمُ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ...»؛ «فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ»؛ «مُتَكِّينَ عَلَى رُفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ»، عبارت «فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ» به معنای این است که خداوند زیباترین چهره و اندام را به انسان عطا کرده است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۱۰: ۲۸۴ و ۲۸۵). «حَسَنَ صُورَتٍ» به این معناست که خداوند، انسان را به وسایل بسیار دقیق با کارایی و کاربرد های خارق العاده و منحصر به فرد، که در راه رسیدن به هدف به او کمک می‌کنند، مجهز کرده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۵۲۴؛ قرائتی، ۱۳۸۳). بنابراین در این آیه، «هدفمندی»، «انسجام»، «خیرخواهی»، «مهارت» و «تعهد»، که در اینجا به معنای استفاده از مهارت و تخصص در جهت فراهم کردن موجبات رشد، سعادت و آرامش دیگران است، از ابعاد مفهوم زیبایی به شمار می‌رود. در همین راستا، صفت «حِسَان» در آیه دوم به این معناست که همسران بهشتی به لحاظ سیرت (اخلاق) و صورت (ظاهر) هر دو زیبا هستند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۱۸۷)؛ اما صفت «حِسَان» در آیه سوم در توصیف اشیایی نظیر بهشتی آمده است. از این رو در این آیات بر حسب سیاق، می‌توان نتیجه گرفت که علاوه بر ابعادی نظیر «هدفمندی» و «انسجام»، «برخوردااری از کیفیات حسی» نیز، که ناظر بر زیباییهای محسوس است، از ابعاد مفهوم زیبایی در

قرآن است.

۴ - زیبایی در امور انتزاعی

در ادامه مباحث پیشین در این بخش از مقاله به بررسی وجوه و گستره دسته ای دیگر از ترکیبات وصفی می پردازیم که حاکی از حضور زیبایی در امور انتزاعی است.

اولین ترکیب مورد بررسی، ترکیب وصفی «اسماء الحسنی» است. این ترکیب در چهار آیه قرآن و در باب نامهای خداوند آمده است. در آیه ۲۴ سوره حشر آمده است: «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى». اسمای الهی نشانه‌های خداوند است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۳۴) و به نظر می رسد زیبایی هر اسم به ظاهر زیبا (به لحاظ فرم) و تناسب آن با مسمایش است؛ از این رو بر حسب سیاق در این آیات، علاوه بر بُعد «برخورداری از کیفیات حسی»، که در اینجا به معنای برخورداری از ظاهر ساختاری زیبا است و مفهوم «واقعگرایی» که به معنای برخورداری از محتوای درست و مطابق با واقع است، با توجه به سه صفت آفرینش، نوآوری و صورتگری، بُعد «خلاقیت» را نیز می توان از ابعاد معنای زیبایی در قرآن دانست.

ترکیب بعدی، ترکیب وصفی «وعده حسن» است. در آیه ۹۵ سوره نساء: «... فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى»، این عبارت به معنای وعده خداوند به مغفرت و بهشت (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶: ۹۰) آمده است. به نظر می رسد زیبایی وعده به این است که هم محتوای وعده خوب و خوشایند باشد و هم وعده دهنده در این کار حُسن نیت داشته باشد. به این دلیل بر اساس سیاق آیات یاد شده، علاوه بر مفهوم «عمل مداری»، مفهوم «خیرخواهی» نیز از ابعاد مفهوم زیبایی در قرآن است.

ترکیب وصفی دیگری که در باب امور انتزاعی هست، «رفیق حَسَن» است. در آیه ۶۹ سوره نساء: «وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا»، واژه «رفیق» به معنای مدارا کننده (قرشی، ۱۳۷۱، ج: ۱۱۰) است. از این دیدگاه، در آیه اول «نَّبِيِّينَ»، «صَّادِقِينَ»، «شُهَدَاءِ» و «صَّالِحِينَ» به «حَسَنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا» تعبیر شده است؛ از اینرو می توان گفت خیرخواهی، یکرنگی، راستگویی، از خودگذشتگی، ظاهر ساختن اندیشه و باور در عمل و بنابراین انجام دادن کارهای شایسته از مصداقهای مفهوم «حَسَن» است. با توجه به این مصداقها می توان نتیجه گرفت که در کنار مفاهیمی چون «حق پذیری»، «عمل

مداری»، «خیرخواهی»، «عدالت»، «انصاف»، «ازخود گذشتگی» به معنای تقدم دیگران بر خود، «راستی» به معنای راستگویی و یکرنگی و «صلاح» به معنای شایستگی و انجام دادن کارهای شایسته نیز از ابعاد معنای زیبایی در قرآن به شمار می رود.

در ادامه به بررسی ترکیب وصفی «اجر حسن» می پردازیم. این ترکیب در دو آیه از قرآن و در وصف پاداش مؤمنان آمده است (کهف/۲ و فتح/۱۶). واژه «اجر» در این آیات به معنی مزد، ثواب و پاداش در مقابل عمل نیک است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۵). به نظر می رسد کاربرد صفت زیبایی برای پاداش به این است که هم محتوای پاداش، مناسب حال پاداش گیرنده، و هم پاداش متناسب با عمل فرد (یا چیزی بیش از آن) باشد؛ از اینرو در این ترکیب نیز «عمل مداری»، «اتقان»، «عدالت» و «انصاف»، «احترام» و «قدرشناسی» از ابعاد مفهوم زیبایی در قرآن است.

ترکیب بعدی، «اسوه حسن» است. این ترکیب در سه آیه از قرآن، دوبار در مورد حضرت ابراهیم علیه السلام و پیروانش و یک بار در مورد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم آمده است (آیات ۴ و ۶ سوره ممتحنه و ۲۱ سوره احزاب). واژه «أسوة» در این آیات به معنای تأسی و پیروی کردن از دیگران در کارهای خوب به کار رفته است (قرائتی، ۱۳۸۳). در آیه اول و دوم معرفی حضرت ابراهیم علیه السلام و پیروانش در برائت از شرک و مشرکان به عنوان «اسوه حسنه» معرفی شده‌اند و سپس در ادامه شرحی از اقدامات آن حضرت مبنی بر دعوت به خدا، طلب عفو برای پدر، عبودیت خدا و اعتماد و ایمان به خدا، آورده شده است. در آیه سوم نیز رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به عنوان الگویی زیبا معرفی شده اند. طبق سیاق این آیه، که در باب جنگ احزاب است، الگو بودن پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم - در این بافت - مربوط به ایستادگی ایشان در برابر دشمنان است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۹: ۳۴۵ و ۳۴۵)؛ از این رو کاربرد صفت زیبایی برای اسوه یا الگو، ناظر بر وجوه «حق پذیری»، «خیرخواهی»، «تعهد» به معنای هدایت دیگران به سوی حق و «عمل مداری» و نیز «پایداری» به معنای ایستادگی در راه عقیده و تداوم در عمل در مفهوم زیبایی در قرآن است.

دو ترکیب وصفی دیگری که در این قسمت مورد بررسی قرار می گیرد، «مآب حسن» و «تأویل حسن» است. این ترکیبها به ترتیب در آیات ۲۵، ۴۰ و ۴۹ سوره صاد، آیه ۲۹ سوره رعد و نیز آیه ۲۵ سوره اسراء، آمده است. بر اساس بافت این آیات، «حُسن مآب» به معنی ورود به بهشت

و برخورداری از نعمات آن دانسته شده است (سوره ص، آیات ۵۰ تا ۵۲)؛ در همین راستا، واژه «تأویل» در عبارت «أَحْسَنُ تَأْوِيلًا» به معنای نتیجه و عاقبت امر است؛ یعنی هر واقعیت خارجی به اصل خود بر می گردد (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۴۲)؛ از این رو با توجه به مضامین آیات، مفهوم زیبایی در قرآن علاوه بر ابعادی نظیر «قدرشناسی»، «برخورداری از زیباییهای حسی» از وجوه «رفاه» به معنای برخورداری از نعمات فراوان مادی و «آرامش» نیز برخوردار است.

ترکیب «رزق حسن»، ترکیب وصفی دیگری در این باب است. این ترکیب در آیات متعددی از قرآن هست:

- ۱- «وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا كَبُرَتْ رِزْقَهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا ...» (حج / ۵۸).
 - ۲- «... وَمَنْ يُؤْمِن بِاللَّهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا قَدْ أَحْسَنَ اللَّهُ لَهُ رِزْقًا» (طلاق / ۱۱).
 - ۳- «قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيْتِهِ مِنْ رَبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا» (هود / ۸۸).
 - ۴- «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَىٰ شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّْا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا هَلْ يَسْتَوُونَ» (نحل / ۷۵).
 - ۵- «وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا» (نحل / ۶۷)
- «رزق» عطایی است اعم از طعام یا علم یا هر چیز دیگری که مردم از آن بهره می برند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۸۲). در آیه اول به دلیل آیه بعدی آن: «لَيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا يَرْضَوْنَهُ»، می توان نتیجه گرفت که مسکن و جایگاه دلپذیر از برجسته ترین نمونه های «رزق حسن» است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۸: ۶۲)؛ در همین راستا در آیه دوم، جایگاه یاد شده با عبارت «باغهایی که از زیر [درختان] آن جویبارها روان است»، تشریح شده است که تأییدی بر همین است. در آیه سوم آمده است که حضرت شعیب علیه السلام قوم خود را از خیانت در داد و ستد منع و به درستکاری و انصاف در آن، ایفای حقوق مردم و دوری از فساد امر می فرمایند. بنابراین ترکیب «رِزْقًا حَسَنًا» در این آیه، رزقی است که بر اساس کم فروشی و ظلم بدست نیامده باشد (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۵: ۳۷۲). بر اساس سیاق آیه چهارم نیز «رزق حسن» زمانی زیاست که با انفاق همراه باشد (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۶: ۴۲۹). در ادامه در آیه پنجم واژه «سُكْرًا» به معنای ماده مست کننده در مقابل «رزق حسن» آمده است. بنابراین هر چیزی که سبب زایل شدن تعقل و هشیاری آدمی گردد در محدوده «رزق حسن» نیست (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۶: ۴۱۹). از این دیدگاه این رزق، عطایی است که از کم فروشی و ظلم به-

دست نیامده باشد؛ همرا با بخشش باشد و سبب زوال عقل و هوشیاری نشود؛ بر این اساس در این آیه علاوه بر مفاهیمی نظیر «قدرشناسی»، «تعهد» در اینجا به معنای انجام دادن امری که موجبات تعقل و اندیشه ورزی را فراهم کند، «عدالت» به معنای رعایت حقوق دیگران و «انصاف»، «فضل» به معنای دادن پاداش عمل و نیز چیزی بهتر از آن به انجام دهنده عمل و «بخشندگی» به معنای بخشیدن از داشته های خود به دیگران نیز از ابعاد مفهوم زیبایی در قرآن به شمار می رود.

ترکیب بعدی این قسمت، «قرض حسن» است؛ به عنوان مثال در آیه ۱۱ سوره حدید: «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهٗ»، منظور از قید «حَسَن» در «قرض حَسَن» انفاق از مال پاک و با نیت پاک و با قصد قربت و بدون منت و اذیت بعدی و پشیمانی است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۵: ۳۰۷). بنابراین بر اساس سیاق در این آیه نیز «بخشندگی»، «تعهد»، «از خود گذشتگی»، «احترام» به معنای حفظ کرامت و حرمت انسانها و نیز «عمل مداری» به معنای به ظهور رساندن اندیشه و عقیده در عمل از ابعاد زیبایی در قرآن است.

در ادامه به ترکیب وصفی «خلق حسن» پرداخته می شود. این ترکیب در قرآن در آیات ۷ سوره سجده، ۱۴ سوره مؤمنون و ۱۲۵ سوره صافات و در وصف کیفیت آفرینش خداوند آمده است. «خلق» به معنی اندازه گیری و «تقدیر»، و چون آفریدن با اندازه گیری همراه است، واژه «خلق» را آفریده و آفریدن معنا می کنند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۲۹۲). در آیه اول آمده که خداوند همه چیز را زیبا آفریده است و در آیه دوم و سوم خداوند زیباترین آفرینندگان دانسته شده است. این امر به دلیل تداوم خالقیت او، عدم محدودیت او به اشیای خاص، تنوع نامحدود او در آفرینش، خلق مهم‌ترینها از ساده ترین چیزها، دارا بودن مواد اولیه، اصالت و عدم تقلید در آفرینش، عدم پشیمانی و تردید، هدفمند بودن او در آفرینش و هماهنگی آفریده های او با نظام هستی است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۸: ۸۷). از این دیدگاه می توان نتیجه گرفت که علاوه بر «هدفمندی»، «برخورداری از زیباییهای حسی» اعم از رنگ، هماهنگی، توازن، تناسب و ...، «انسجام»، «انتظام» به معنای رعایت ترتیب و نظم و تناسب محصول عمل با بافت زمینه، «خلاقیت»، «آزاداندیشی» به معنی عدم محدودیت به چیزهای خاص، «خود بسندگی» به معنای عدم نیاز به دیگران، «اصالت» به معنای انجام دادن عملی منحصر به فرد، «پایداری» و «ثبات رأی» به معنای رأی و نظر و تداوم در عمل نیز در کاربرد قرآن از ابعاد مفهوم زیبایی در قرآن است.

ترکیب انتزاعی دیگر «بلاء حَسَن» است. این ترکیب در قرآن در یک مورد و آن هم در آیه ۱۷

سوره انفال آمده است که در ضمن آن از کمک خداوند به مؤمنان در جنگ به «بلاء حسن» تعبیر شده است: «فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ». در قرآن «بلاء» به معنای آزمایش آمده (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۹۱) و فعل «بلی» به معنی «کهنه شدن» است و به این دلیل به امتحان «ابتلا» گفته می شود که گویا ممتحن، امتحان شونده را از امتحان زیاد فرسوده می کند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۲۹). در نتیجه می توان گفت کاربرد صفت حسن برای امتحان و آزمایش مشخص کننده جنبه های عینی و محتوایی این مفهوم در قرآن نیز هست.

در ادامه به بررسی ترکیب «متاع حسن» می پردازیم. در این باب در آیه ۳ سوره هود آمده است: «ثُمَّ تَوْبُوا إِلَيْهِ يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى». عبارت «متاعاً حَسَنًا» به معنای زندگی دلنشین همراه با آرامش روحی یا زندگی خوب دنیوی است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۵: ۲۸۰؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۰: ۲۱۰). «متاع» در فرهنگ قرآن به هر چیزی از مال که مورد بهره و استفاده مردم قرار می گیرد، اطلاق می شود (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۶: ۲۲۶). از اینرو بر اساس سیاق آیات، «عمل مداری»، «اتقان»، «تعهد» در اینجا به معنای کمک به موفقیت دیگران و هرکاری که به قصد کمک به دیگران انجام شود، «انصاف»، «عدالت»، «احترام»، «خیرخواهی» و «قدر شناسی» از ابعاد مفهوم زیبایی در قرآن به شمار می رود.

ترکیب «دین حسن» ترکیب انتزاعی دیگری است که در آیه ۱۲۵ سوره نساء آمده است: «وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ...». کلمه «دین» در این آیه به معنی «اطاعت و بندگی» است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۸۱). از این دیدگاه و بر حسب سیاق، «حق پذیری» و «عمل مداری» از ابعاد معنای زیبایی است.

به عنوان آخرین ترکیبات مورد بررسی در این مقاله به ترکیبات وصفی «تفصیل حسن»، «موعظه حسن»، «تفسیر حسن» و «حدیث حسن» می پردازیم. در آیه ۱۴۵ سوره اعراف: «وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا لِّكُلِّ شَيْءٍ فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَا أُخْدُودُ بِأَحْسَنِهَا...» واژه های «تفصیل» به معنای متمایز کردن و روشن کردن و واژه های «وعظ» به معنای اندرز دادن است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵: ۱۸۰؛ ج ۷: ۲۲۸). به نظر می رسد، استفاده از صفت «زیبا» برای «تفصیل»، مبین کیفیت ساختاری و محتوای آن و برای اندرز و نصیحتی به معنای برخورداری از حُسن نیت و احساس مسئولیت در برابر دیگران است. از طرف دیگر زیبایی اندرز به استفاده از

سخنان زیبا (هم به لحاظ ظاهر و هم به لحاظ محتوا) است؛ به این دلیل می‌توان نتیجه گرفت که بر اساس سیاق در این آیه، «خیرخواهی»، «تعهد» به معنای احساس مسئولیت در برابر دیگران و بنابراین روشن کردن و تبیین امور، «پسندیدگی» و «شایستگی» به معنای استفاده از سخنان پسندیده و شایسته در تعامل با دیگران از ابعاد زیبایی در قرآن به شمار می‌رود. علاوه بر این، ترکیبات «تفسیر حسن» و «حدیث حسن» نیز در باب قرآن وارد شده است: «وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا» (فرقان/۳۳) و «اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ...» (زمر/۲۳). در آیه نخست، «تفسیر» به معنای ایضاح و تبیین (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵: ۱۷۵) و در آیه دوم «حدیث» به معنای هر فعل یا قول جدید و تازه (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۱۱۱) است؛ از اینرو بر حسب سیاق آیات، علاوه بر مفاهیم «برخورداری از کیفیات زیبایی شناسانه حسی» و «تعهد»، که در اینجا به معنای هدایت دیگران به سوی بهترینها و به وجود آوردن زمینه رشد و تعالی دیگران است، «جامعیت» به معنای کامل بودن نیز از ابعاد زیبایی در قرآن است.

زیبایی در تعلیم و تربیت: هدف و وسیله

با نظر به وجوه تربیتی مفهوم زیبایی در ترکیبات وصفی قرآن می‌توان گفت که مفهوم زیبایی در قرآن در ساز و کار تعلیم و تربیت اسلامی، علاوه بر اینکه هدف غایی تربیت اسلامی است، خود ابزاری کاربردی در مسیر رسیدن به آن نیز هست؛ بر این اساس به نظر می‌رسد وجوه تربیتی این مفهوم در تعلیم و تربیت و حوزه‌های زیر مجموعه آن، دلالت‌هایی مشخص دارد؛ در همین راستا و با هدف عرضه تصویری کاربردی از این وجوه در ساز و کار فعالیت‌های تربیتی، ذیل چهار شاخص اصلی به دلالت‌های آنها در روند تدوین متون آموزشی^۱ - به عنوان یکی از فعالیت‌های مهم و کلیدی در حوزه فعالیت‌های تربیتی - پرداخته می‌شود.

۱ - توجه به زیبایی‌های مربوط به امکانات فردی افراد در تعلیم و تربیت

اولین دلالتی که از وجوه و گستره مفهوم زیبایی در تعلیم و تربیت متصور است، لزوم توجه به امکانات و توان فردی افراد در فعالیت‌های گوناگون در حوزه تعلیم و تربیت است. ابعاد معنای

1 - Educational texts

زیبایی در قرآن، که ناظر بر این بخش از دلالتها است، مفاهیم «عمل مداری»، «حق پذیری»، «هدفمندی»، «دانایی»، «اتقان»، «انسجام»، «واقعگرایی» و «روشن بینی» است.

از این دیدگاه، مفهوم «عمل مداری» در روند تدوین متون آموزشی به معنای با هم آیی نظر (اندیشه و عقیده) در عمل است؛ به عبارت دیگر، عمل بدون اندیشه ورزی و اندیشه ای که به عمل در نیاید، موجبات خلق متنی زیبایی شناسانه را فراهم نمی آورد. مفهوم «حق پذیری» در این روند به معنای پذیرش سخنان درست و منطقی است که موجبات خلق فضایی عقلانی و عقلایی را در متن فراهم می آورد. مفهوم «اتقان» به هدف خلق اثری زیبا در این حوزه در گرو برخورداری از تخصص و مهارت در زمینه موضوع اصلی کتاب از یک سو و از سوی دیگر برخورداری از مهارت و تخصص لازم در زمینه تدوین هر کتاب آموزشی است. مفهوم «انسجام» در این فعالیتها ناظر بر هماهنگی درونی مطالب و تناسب اجزای درونی آن با یکدیگر است؛ در همین راستا مفهوم «هدفمندی» در این حوزه، ناظر بر انسجام بیرونی این متون و بنابراین هماهنگی آن با اهداف کلی تربیت است. علاوه بر اینها، مفهوم «واقعگرایی» و «آزاد اندیشی»، ناظر بر این است که نویسندگان باید در متن کتاب بدون هرگونه سوگیری با عرضه نظریات موجود به تصدیق سخنان درست و مطابق با واقع بپردازند. نویسندگان از این دیدگاه باید با استفاده از استدلالات روشن به اثبات نظر خود بپردازند و با شیوه ای صحیح آن را به صورت روشن در معرض نقد مخاطبان خود قرار دهند.

مفاهیم «روشن بینی» و «دانایی» در متون هر کتاب بیانگر عواملی از متن است که ناظر بر ویژگیهای فکری نویسنده اثر اعم از برخورداری از قوه تشخیص و درک عمیق در امور و نیز برخورداری از دانش کافی در باب موضوعات تخصصی مطرح در متن است و بالاخره مفهوم «پایداری» در این روند بیانگر عدم تغییر بدون استدلال روند منطقی بحث یا هدف آن در طول بخشهای مختلف هر کتاب آموزشی است.

۲ - توجه به زیباییهای مربوط به روابط بین فردی در تعلیم و تربیت

دومین دسته از دلالتهایی که از وجوه تربیتی مفهوم زیبایی در ترکیبات وصفی قابل استنتاج است، توجه به روابط بین فردی در فرایند تعلیم و تربیت و فعالیتهای مربوط به آن است. ابعاد معنای زیبایی در قرآن، که در روند تدوین متون آموزشی، ناظر بر این بخش از دلالتها است، مفاهیم «خیرخواهی»، «تعهد»، «احترام»، «عدالت»، «انصاف»، «بخشندگی»، «از خود گذشتگی»، «فضل» و «قدرشناسی» است.

مفهوم «انصاف» یا قرار دادن خود به جای دیگران به عنوان یک اصل زیبایی شناسانه تربیتی در روند تدوین کتابهای آموزشی به این معناست که نویسنده باید خود را به جای مخاطبان و متریان قرار دهد و از دید آنها به محصول بنگرد. این امر موجب می شود که با دید منصفانه ای به جرح و تعدیل مطالب و مناسب سازی آن با مخاطبان خود پردازد؛ به این دلیل این مفهوم در عرض مفاهیمی چون «پسندیدگی» به معنای رفتار پذیرفته شده در هر فرهنگ (عرفیات) و «شایستگی» قرار می گیرد. مفهوم «تعهد»، در حوزه تدوین کتابهای درسی به ویژگیهای محتوایی کتاب آموزشی مربوط می شود، اعم از اینکه محتوای متنی آموزشی باید فراهم آورنده زمینه های رشد و تعالی مخاطبان، فراهم آورنده زمینه های تفکر و اندیشه ورزی آنها، فراهم آورنده زمینه های دستیابی آنها به اهدافشان، به وجود آورنده فضای صمیمانه، دوستانه و همدلانه با آنان باشد و از این طریق موجبات احساس آرامش و امنیت آنها را فراهم آورد. علاوه بر این کتاب آموزشی باید در محتوای خود به هدایت مخاطبان به بهترین امور در هر حوزه و نیز نهی آنها از زشتیها و بدیهای آن پردازد. مفهوم «عدالت» در این حوزه به معنای رعایت حقوق خود نویسندگان و نیز مخاطبان و استفاده کنندگان اثر است. حقوق مخاطبان عرصه وسیعی از کارها از جمله توجه به کیفیات زیبایی شناسانه حسی، دادن اطلاعات صحیح به آنها، تبیین و روشن کردن صحیح موضوعات، عدم تحریف در سخنان و مواردی از این دست را شامل می شود. در این میان، مفهوم زیبایی شناسانه «بخشندگی» بیانگر این مهم است که نویسنده به هیچ روی نباید در عرضه مطالب خود در کتاب در جایی که باید اطلاعاتی در اختیار خواننده بگذارد از این اطلاعات دریغ کند. مفهوم «فضل» نیز ناظر بر عرضه دریغ اطلاعات به مخاطبان است. مفهوم «قدرشناسی» در حوزه تدوین متون آموزشی اصل زیبایی شناسانه ای ناظر بر این امر مهم است که تلاش همه افرادی که در زمینه متن، صاحب نظریاتی در حوزه موضوع متن هستند باید به نحو مقتضی مورد قدردانی قرار بگیرد. آوردن ارجاعات دقیق مطالب و نام صاحبان آنها تنها بخشی از مظاهر این امر زیباشناسانه تربیتی است. «خیرخواهی» در این حوزه به برخورداری از نیت خالصانه به قصد سود رسانی به مخاطبان است و به این دلیل نویسندگان کتاب باید با دقت از هرگونه ضرر و زیان احتمالی به روند یادگیری مخاطبان دوری کنند؛ در همین راستا، مفهوم «احترام» ناظر بر این است که نویسندگان از طرفی تجربیات و نظریات خود را ارزشمند تلقی کنند و از سوی دیگر به ارج نهادن به تجربیات خوانندگان خود مبادرت ورزند و سرانجام مفهوم «ازخود گذشتگی» نیز در این حوزه ناظر بر این

است که نویسنده نظر صاحب‌نظران دیگران را بر خود مقدم بدارد؛ به این دلیل این مفهوم با مفهوم «حق پذیری» در خلق متنی زیبایی شناسانه، مکمل یکدیگر است.

۳ - توجه به زیباییهای حسی در تعلیم و تربیت

دلالت مهم دیگری که از وجوه و ابعاد مفهوم زیبایی در ترکیبات وصفی قرآن قابل استنتاج است، توجه به زیباییهای عینی در تعلیم و تربیت است. از این دیدگاه، اولین ویژگی هر محصول، که پیش از هر چیز به کار جذب مخاطبان می آید، توجه به کیفیات زیبایی شناسانه حسی در آن است؛ به این معنا که محصول عمل به لحاظ ظاهری از جذابیت‌های لازم برخوردار باشد. این امر در متن آموزشی به مواردی نظیر نوع قلم انتخابی در نگارش متن، صفحه بندی، ابعاد صفحه، رنگ و تناسب آنها با یکدیگر، کیفیت مواد اولیه ساخت محصول، اعم از کاغذ، جوهر و غیره ... عکسهای آن و توجه به کیفیات زیبایی شناسانه در آن و نیز تناسب مجموعه آنها با هدف متن، سن مخاطبان و فرهنگ جامعه و امور پسندیده در آن بستگی دارد.

۴ - توجه به زیباییهای انتزاعی در تعلیم و تربیت

دلالت مهم دیگری که از وجوه و ابعاد مفهوم زیبایی در ترکیبات وصفی قرآن قابل استنتاج است، توجه به زیباییهای انتزاعی در روند فعالیت‌های مربوط به حوزه تعلیم و تربیت است. از این دیدگاه از میان وجوه دیگر، مفاهیمی نظیر «عدالت»، «جامعیت»، «راستی»، «رفاه»، «انتظام»، «نوآوری» و «اصالت» ناظر بر این دست از دلالت‌ها است. در این دیدگاه، مفهوم «عدالت» در روند تدوین کتاب آموزشی بیانگر این است که در هر متن آموزشی، ترتیب مطالب و جایگاه قرار گرفتن هر موضوع، علاوه بر انسجام درونی باید به هدف غایی نگارش نیز ناظر باشد. استفاده بجا از عکس و شکل و رعایت پشت هم آیی منطقی و عقلانی موضوعات نیز از مصداق‌های توجه به این مفهوم زیبایی شناسانه است. مفاهیم «جامعیت» به معنای کامل بودن و نیز مفهوم «خودبستگی» در روند خلق زیبایی شناسانه متون آموزشی، بیانگر لزوم عرضه همه مطالب مورد نیاز برای دستیابی به هدف یا اهداف مورد نظر است. در این دیدگاه هر متن آموزشی باید کامل و خودبسته باشد و برای فهم و درک آن تا حد امکان نیاز به استفاده از منابع دیگر نباشد؛ علاوه بر این، نویسندگان باید در برابر مخاطبان به مفهوم زیبایی شناسانه «راستی» متعهد باشند. این امر در روند تدوین متون آموزشی به عرضه اطلاعات صحیح باز می گردد. در این دیدگاه عرضه هر مطلب خلاف واقع از

مصادق‌های زشتی به شمار می‌رود. از سوی دیگر ترجمه دیگر این مفهوم در حوزه تدوین متون آموزشی، ناظر بر یک‌رنگی نویسندگان با مخاطبان اثر است. این امر به این معناست که متن آموزشی هر نویسنده باید ناشی از اعتقادات و باورهای قلبی او باشد و هدف از آن به هیچ رو نمایاندن دانش و عمل خود به دیگران نباشد. مفهوم «رفاه» در روند تدوین متون آموزشی به ایجاد لذت و شادی در متون آموزشی باز می‌گردد. به این دلیل نویسنده یا نویسندگان متون آموزشی باید با توجه به نوع مخاطب خود زمینه‌هایی فراهم آورند که یادگیری مطالب با لذت همراه باشد؛ استفاده از شکل‌های بصری، کیفیات زیبایی شناسانه حسی اعم از رنگ، عکس و شکل و استفاده از مطالب طنز به شیوه‌ای مناسب از مصادق‌های این اصل در روند تدوین کتابهای آموزشی است؛ همچنین مفهوم زیبایی شناسانه «انتظام» در روند تدوین کتابهای آموزشی ناظر بر رعایت نظم در عرضه مطالب و نیز توجه به قوانین و نظم بیرونی آن از سوی قوانین پذیرفته شده در هر صنف است؛ این امر گرچه با مفاهیم «نوآوری» و «اصالت» متباین است با آن قابل جمع نیز هست. مفهوم «نوآوری» نیز در روند تدوین کتابهای درسی ناظر به خلق اثری منحصر به فرد است که اگر چه از تجربیات دیگران بهره برده است در نهایت با افزودن داشته‌های خود به آنها به خلق اثری بدیع با نظریاتی نوآورانه دست یازیده است و سرانجام مفهوم «پسندیدگی» در روند تدوین متون آموزشی ناظر بر توجه به کارهای پسندیده و پذیرفته شده در فرهنگ مخاطبان اثر است که از عوامل مهم زیبایی شناسانه در دیدگاه قرآن است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این مقاله در پی هموار نمودن مسیر رسیدن به هدف غایی تربیت در اسلام، که همانا ربوبی شدن یا تشبه به زیبایی مطلق است به بررسی و تبیین بخشی از وجوه تربیتی مفهوم زیبایی در ترکیبات وصفی قرآن و سپس دلالت‌های آن در تعلیم و تربیت پرداخته شد؛ با این همه در این مقاله تنها به بخشی از وجوه زیبایی در قرآن پرداخته شده است. پیشنهاد این پژوهش برای پژوهش‌های آینده روشن کردن ابعاد دیگری از این مفهوم در مسیر رسیدن به غایت تربیت اسلامی و تبیین دلالت‌های آن در حوزه تعلیم و تربیت و فعالیتهای روزمره آن در نهادهای مختلف تربیتی است.

یادداشتها

(<http://www.encyclopaediaislamica.com>)

۱ - منبع دانشنامه جهان اسلام

منابع فارسی

قرآن مجید. ترجمه محمد مهدی فولادوند. تهران: دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی)، ۱۴۱۵ق.

باقری، خسرو (۱۳۸۷). در آمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

باقری، خسرو (۱۳۸۶). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. ج دوم. تهران: انتشارات مدرسه.

بیده، علیرضا (۱۳۹۰). بررسی و تبیین چیستی هنر و زیبایی از منظر علامه جعفری (ره) و استنتاج دلالت های آن برای تربیت زیبایی شناختی. رساله کارشناسی ارشد فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

جعفری، محمد تقی (۱۳۶۹). زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام. تهران: انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

قرائتی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن.

قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

محسن علیق، محمد (۱۳۹۰). تبیین دیدگاه های زیباشناختی ابوحنیفه توحیدی در تعلیم و تربیت و نقد آرای زیباشناختی الیوت آیزنر بر اساس آن. پایان نامه دوره دکتری فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

هالینگ دیل، جرالد (۱۳۸۹). فلسفه غرب. ترجمه غلامحسین آذرنگ. تهران: انتشارات ققنوس.

راغب اصفهانی حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. دمشق بیروت: دارالعلم الدار الشامیه.

منابع عربی

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. دمشق، بیروت: دارالعلم الدار الشامیه.

منابع انگلیسی

Chittick, W. C. (2011) "The Aesthetics of Islamic Ethics", Islamic Philosophy and Occidental phenomenology in Dialogue, Vol.6, Source: Springer Link Contemporary (1997 - Present).

۱۲۳/ وجوه تربیتی مفهوم زیبایی در ترکیبات وصفی قرآن و دلالت‌های آن در تعلیم و تربیت

